

Kubánská nástupnická krize, in: Listy, roč.XXXV, 2005, č. 5, ISSN 1210-1222, str. 43-51.

Jiří Kunc

Režimy, v nichž hraje vysoce vyčnívající úlohu jediná osobnost, se vyznačují dlouhověkostí a trvanlivostí. Politolog by se ale nepodepsal pod laciné teorie o jejich biologickém determinismu, tedy že je třeba čekat na fyzický konec onoho jedince, protože jinak by všechny dobře míněné snahy o přechod k demokracii skončily krvavě. Zato zná pojem nástupnická krize, bohatý na historické příklady.

Když se řekne Kuba, leckdo si vybaví dozutníky, světovou špičku, druhdy u nás relativně levné - dnes byste si za cenu 1 kusu mohli pořídit nocleh ve skromnějším *hostalu*. Jiní si vzpomenou na neuvěřitelně sladký třtinový cukr se zvláštní tropickou vůní. A někdo zase na kubánský rum se třemi odstíny podle stáří a myriádou koktejlů, které se daly namíchat. Původně byl tento rum znám po celém světě pod jménem Bacardi, ale Kuba záhy po revoluci prohrála mezinárodní spor o značku, a tak dnes může nápoj podle starých receptů, byť vyráběný méně zkušenými mistry, soutěžit pod novým názvem Kubánský rum na mezinárodním trhu soutěžit už jen kvalitou. Výraz soutěžit ovšem není přesný: nelitostné soupeření tady přesahuje běžné pomlouvání konkurence do mezinárodněpolitické roviny, takže lze klidně hovořit o válce.

Majitelé firmy Bacardi se totiž nespokojili s vítězstvím své značky, nýbrž se pustili do boje – a už jsme v politice – za svržení vlády Fidela Castra libovolnými prostředky. Zaštitěni ohromným bohatstvím a za vydatné pomoci dalšího miliardáře a obratného lobbisty Jorgeho Mase Canosy (až do jeho smrti 1997) zakládali různé legální i na hraně zákona mezi politikou a terorismem se pohybující organizace. Personál pro akce si najímali hlavně mezi čerstvými kubánskými přistěhovalci do USA, příslušníky americké mafie a bývalými spolupracovníky CIA, ale i mezi těmi, kteří na Kubě zůstali. (Chcete unést kubánské letadlo nebo do něj alespoň umístit bombičku? Prostředky jsou k dispozici. Jste ochotni provést nějakou záškodnickou akci, třeba sabotáž v kubánském cukrovaru? Peníze se najdou). V diplomatické rovině pak všechny aktivity proti Havaně vede mladá generace kubánských Američanů z křesel v Kongresu USA – Robert Menéndez z New Jersey, z Floridy pak Ileana Ros-Lehtinenová a hlavně Lincoln Díaz Balart . To je zeť první manželky Fidela Castra Mirty Díazové Balartové (také firma Bacardi). Mas Canosa také jednoho svého syna dodal do politiky, ale s výsledkem žalostným; raději ho stáhl do tepla businessu. Z toho vidíme, že svět kubánské emigrantské reprezentace není zase tak veliký. Ale ten ledovec veliký je a to, co

jsme si představili v Kongresu USA, je opravdu špičkou mocné nátlakové skupiny, která prosadila už několik federálních zákonů (vesměs ve smyslu zostření protikubánského tažení). Žádný kandidát na prezidenta USA neopomene před cestou do některých států, kde žije silná kubánská komunita – hlavně na Floridě a v New Jersey – učinit pár gest nebo prohlášení, aby si ji naklonil.

Prozatím jsme vzpomněli doutníky, cukr a rum a to hlavní, ač přítomno na každém řádku, zůstalo neúplně pojmenováno. Tady už neplatí, že *někdo* si vzpomene: *kdokoli* slyší slovo Kuba, vybaví se mu jméno Fidel Castro jako synonymum revoluce a celé její padesátileté klikaté cesty. Při tom vybavení někdo cítí potřebu dodat několik hanlivých přívlastků bez ohledu na společnost, ve které se nachází (to by nikdo nevěřil, jak hrubě dovedou mluvit někteří američtí prezidenti, včetně toho stávajícího), jiný zase hned začne hovořit o člověku, který celému ostrovu poskytl národní důstojnost a mravní sílu překonávat všechny potíže. Je tedy Kuba velká, nebo malá? Jak kdy. Až do Castrova povstání zajímaly kubánské záležitosti jen několik málo pověřených a specializovaných úředníků a diplomatů na ministerstvech některých mocností – a i ti mívali občas problémy Kubu na mapě najít. Daleko tlustší a na informace včetně vnitřního dění zevrubnější bývaly šanony podnikatelské. Ostrov byl zdrojem pohádkových zisků, které však bohužel ve 20. století končily v pokladnách podnikatelů z USA –jiné země přicházely zkrátka. Kuba za Castra se tedy pohybovala mezi postavením otravného komára, kterého se vyplatí zašlápnout a nic více, a obávaného mezinárodního giganta, proti němuž je třeba promyšleně a důsledně bojovat. Pokud zůstává komárem, je možné uvažovat i o zlepšení vzájemných vztahů a obnovit tok zisků, ale pokud se Fidel stává nepopíratelným vůdcem Hnutí nezúčastněných a pokud se jeho vojska angažují i v zahraničí, zejména v Africe, je třeba přitvrdit. Je ironií osudu, že v Moskvě uvažovali obdobně. Karibský ostrov se angažoval ve vzdálených oblastech zeměkoule, což mu otevíralo dveře do většiny Třetího světa a na jedno z čelných míst v něm, a ještě pošilhával po Mao Ce-tungově Číně právě v době, kdy Moskva usilovala o oteplení vztahů s Washingtonem. Proto se sovětská účast na těchto taženích striktně omezovala na zapůjčení přepravy části kubánských vojáků a kubánských zbraní na kubánské bojiště v Africe. Nic více, jen ještě konzultanty, kteří se snažili do velení mluvit a kubánské generály (kteří většinou vystudovali v Sovětském svazu) spíše odrazovat a mírnit v bojovém zápalu. Šlo o kubánské, nikoli sovětské expedice a nelze nezaznamenat, že z vojenského hlediska znamenaly absolutní úspěch – žádná bitva nebyla prohrána, vždy se válečné štěstí okamžitě přiklonilo na tu stranu, kde se Kubánci angažovali. Ztráty na životech a trvalé fyzické nebo psychické následky jsou ovšem jiná kapitola.

Intimní přátelství

Po celou délku 20. století měla Kuba řadu příležitostných nápadníků, ale trvalé intimní vztahy jen dva. Nejprve se Spojenými státy, poté se Sovětským svazem. Oba intimní přátelé ji opustili, USA počátkem 60. let 20. století, protože se jevila příliš svéhlavá a hysterická (v tom měly USA s Kubou bohaté zkušenosti) a protože ji obviňovaly, že se uchýlila do náruče Sovětského svazu. A to pravda nebyla, alespoň ne v době rozvodového vyhrožování, odebrání věnovaných dáreků aj., tedy v letech 1959-1962. Instalace a pozdější demontáž sovětských balistických raket v roce 1962 zdánlivě svědčí o něčem jiném, ale tam šlo o náhodnou zákrutu světových dějin: zapuzované manželky Kuby se nikdo, ani Spojené státy, ani perspektivní partner Sovětský svaz na nic neptal a jednali jen mezi sebou. Maršál Birjusov sice s Raulem Castrem procestovali ostrov a hledali vhodná místa pro odpalovací raketová síla, maskování však nechali stranou pozornosti a rampy byly přemístěny na kubánské území beze změn, v podobě Američanům důvěrně známé ze snímků vlastních špionážních letadel nad Sovětským svazem. Fidel Castro si později stěžoval: Kdyby byli maskování nechali na nás, nikdo by na nic nepřišel... Vztahy Kuby k SSSR se po této raketové (karibské) krizi octly na bodu mrazu a v příštích několika letech občas ještě níže. Je to pochopitelné i z druhé strany, když se připočte sovětská obava z přílišného čínského ideologického vlivu.

Datovat skutečný příklon Kuby k Sovětskému svazu a zemím socialistického společenství (podle zde užívané terminologie lze hovořit o zasnubách) můžeme až od srpna 1968, a to v přímé souvislosti se vpádem pěti armád do Československa. Předtím se příchyllost vyjádřila snad jen v opsaných materiálech pro výstavbu strany a přípravu ústavy a ve vytvoření útvaru z různě zbytkového a posbíraného lidského materiálu jenž se nazval Komunistická strana Kuby jako jediná povolená politická strana. Faktickým dopadem byly jen tuny potíštěného papíru a množství oslavných projevů.

Vyjádření stanoviska si po 21. srpnu 1968 Castro po dva dny promýšlel, ani on si nebyl jistý. V okruhu jeho blízkých spolupracovníků se od něho očekával spíše kritický výpad na adresu SSSR. Rozhodl se opačně, a s velkou razancí. Chvála internacionalistické pomoci SSSR a jeho spojenců byla bezbřehá. A až do té doby se Castro netajil přesvědčením, že Kuba rozumí třetímu světu lépe než její sovětský, v tomto ohledu prisleplý přítel. Obrat byl jednoznačný, žádná třetí cesta neexistuje, jedinou vyhlídkou pro ostrov je sovětský komunismus, který ze svých zkušeností zná odpovědi na všechny potíže. Hledat něco jiného na cestě k budoucnosti je pofidérní vidina, Dubček žil v klamu.

Teprve od těchto zásnub pokračovaly přípravy ke svatbě ve smyslu naprostého kopírování sovětské ekonomiky a politiky, výrobních metod a velikášských plánů, kdy sebevětší hloupost vyřčená nějakým sovětským technikem nebo úředníkem bylo slovo posvátné (třebaže slovo Rus v lidové mluvě zůstávalo hrubou nadávkou). Snad jediné odvětví, které uniklo dusivému objetí, jak v padesátých letech postihlo Sofii, Prahu i Varšavu, byla architektura, takže ani v dobách největšího pomatení na ostrově nevznikly ohyzdné mrazuvzdorné budovy, koncipované spíše pro přežití na severním pólu a jimž se u nás říkalo styl stalisance (podle vzoru renesance). Ale stroje na odklizení sněhu Československo na Kubu vyvezlo. Co s nimi důmyslní Kubánci provedli, vědí jen oni sami. Sovětský kult je i pro toho staršího českého návštěvníka, který něco z toho zažil ve své zemi, nepochopitelný. Ještě více jej ohromí, když při jménu Brežněv Kubánci ožijí a hovoří o tomto člověku s uznáním, zatímco Gorbačov je pro ně synonymem zla. Inu, poněkud odlišná historická zkušenost. Přiblížíme si ji na příkladu rozvodu.

Druhý rozvod

Říkali jsme, že intimní přítel Sovětský svaz Kubu také opustil, stejně jako kdysi Spojené státy. Ne však tak naráz a s výhrůžkami a tresty, ale spíše povlovně a ve verbální rovině zůstal u přátelského vztahu, i když zapuzení z jeho strany, suché a drsné, mělo pro Kubu stejné, respektive ještě dalekosáhlejší následky než například americké obchodní embargo. Začalo to v březnu 1983. Tehdejší sovětský generální tajemník Jurij Andropov v Moskvě vysvětlil Raúlu Castrovi, že Sovětský svaz nadále nemůže pro ostrov fungovat jako vojenská záruka. Jsou tu geografické faktory nemožnost udržovat tak rozsáhlé komunikační sítě v podmínkách konfliktu. V souhrnu, při jakémkoli ohrožení ostrova se Sovětský svaz nebude vojensky angažovat. To už byl rozvod, protože tím Moskva uvolňovala Kubu ze zemí „socialistického společenství“, přísliby takové země chránit, pokud již byly do tohoto spíše uzavřeného spolku přijaty, se změnil v pouhé bzučení mouchy v moskevských uších. To, co tak uchvátilo Fidela v případě „internacionalistické“ invaze do Československa s tím, že podobný závazek platí i pro Kubu, náhle neplatilo.

V podobném duchu, i když více v ekonomické a méně ve vojenské rovině hovořil s Fidelem Michail Gorbačov v březnu 1989, ale pak hlavně v dubnu téhož roku na své první návštěvě Kuby. Sice spolu podepsali smlouvu o přátelství a spolupráci na dalších 25 let, ale její podmínky si Gorbačov vysvětloval odlišně a to, co říkal, bylo tvrdší, než Fidel očekával. Gorbačov zdvořile vysvětlil, že staré hospodářské vztahy s dotovanými cenami postupně vymizí a že v nových podmínkách bude Sovětský svaz od Kuby očekávat platby

v amerických dolarech. Fidel pak na veřejnosti varoval Kubánce, že bude hůře, že není vyloučena mezinárodní izolace, přičemž ujistil že Kuba neochvějně vytrvá na svém místě. A prohlásil také, že budou-li reformy v Sovětském svazu pokračovat, povede to k rozpadu celé země nebo k občanské válce.

Můžeme zopakovat, že pokud si Kuba dokázala udržet své intimnější vztahy jak nejprve s USA a poté se Sovětským svazem, byly to vztahy vřelé a nepředstíraně - v obou případech umožňovaly ostrovanům život takřkajíc nad poměry. Pravda, více ve městech a téměř minimálně na venkově, kde se dalo hovořit o bídě životní a chudobě sociální (vzdělání, zdravotnictví – takovou nouzi město nepoznalo, tam byly odpovídající ukazatele v amerických poměrech nadprůměrné). V případě amerického systému kvót na nákup cukru byl zajištěn trvalý odbyt nad světové ceny pouze s občasnými korekcemi a upřesňováním, v případě Sovětského svazu byly podmínky ještě výhodnější a sociální chudoba byla věcí minulosti. Jistěže partnerovi zajišťovaly i podle psaných pravidel monopolní nadvládu nad ekonomikou ostrova a politický diktát také čas od času Kubě připomínal, že v praxi si v nějakém samostatném postupu může dovolit jen zlomeček toho, o čem snila. Jistěže americko-kubánské vztahy snesou dnešní oficiální charakteristiku v kubánských učebnicích a projevech: byly nekolonialistické.

Jako názorný případ toho, co z Kuby učinilo „nekolonii“, se všude uvádí takzvaný Plattův dodatek ke kubánské ústavě z roku 1902. Podle něho měly Spojené státy nejen právo, ale závazek pečovat o klid a pořádek v různých oblastech, třeba boje proti epidemiím a nakažlivým nemocem atd. Oblast vojenské pomoci byla jen nejnápadnější, protože rozhodnutí uplatnit závazek vojensky intervenovat na ostrově bylo ponecháno volnému uvážení americké straně, zda je taková vojenská okupace vhodná nebo nutná. Nezdá se, že by vždy nad tímto svým právem americká strana projevovala radost, spíše naopak, protože psané slovo tu umocňovalo vyděračský potenciál, který se i bez toho na kubánské straně projevoval velmi výrazně. Od roku 1902 o všechny vojenské zásahy Spojených států usilovala vždy část Kubánců – aby jim USA pomohly proti jiným Kubáncům.

Není divu, že se Castro vždy vysmíval myšlence všeobecných svobodných voleb podle paradigmatu liberální demokracie, protože jeho osobní zkušenost – když se chystal sám v takových volbách kandidovat – i historická zkušenost Kubánců od získání nezávislosti na Španělsku jej vedla k přesvědčení, že všechny volby jsou podvodné. To také bývaly a stereotypní byla také reakce aktivnější části kubánské veřejnosti: ti, co kvůli podvodům prohráli, na ně hlasitě upozorňovali a občas svá silná slova zdůrazňovali máváním mačetaми, ale hlavně se dožadovali amerického zásahu, aby byl zjedнан pořádek. Ti, kteří podvodem

vyhráli, zase Washington upozorňovali na demonstrace a mačety a dožadovali se amerického zásahu, aby byl zjednan klid.

A někdy si Kubánci opravdu zásah vynutili, třeba již v roce 1906, když se odstupujícímu prezidentovi Estradu Palmovi odstoupit nechtělo a volby vyhrál za cenu tak zřetelných podvodů, že se protestujících objevily tisíce a s tím i plán pochodovat na hlavní město. Byla z toho takzvaná „srpnová válčička“, ale hlavně Estradovo naléhání na USA, že svůj závazek v duchu Plattova dodatku musejí dodržet. Prezident Theodore Roosevelt dost zuřil. „Jsem tak rozezlen na tuto pekelnou malou Kubánskou republiku. Jediné, co jsme od nich chtěli, aby byli sami sebou a stali se prosperujícími a šťastnými, abychom nemuseli zasahovat. A nyní hle, spatřujeme, že nemáme jinou spásnou alternativu.“

Castrovi se tak do jedné rubriky neokolonialismu pohodlně vešli všichni – i „zaprodanečtí, zrádcovní prezidenti“ Kuby i „yankeejší kořistníci“, protože brzy bylo jasné, že k užití síly nebo pohružce takového užití třeba posilováním posádky na Guantánamu nesahají Američané proto, aby pomohli Kubáncům, ale aby chránili americké majetky na ostrově.

Emigrace

Kuba neměla nikdy nouzi o nespokojence, i když ke svému roztrpčení měli rozmanitou motivaci. Od obtížného, někdy nemožného obstarávání potravin, šatstva a předmětů každodenní spotřeby až po výhrady vnitropolitické a zahraničněpolitické. I v dobách nejužšího přátelství s USA, kdy k dobrému tónu patřilo strávit alespoň část vzdělání nebo života ve Spojených státech (pro střední vrstvy to bylo pravidlem), byla na ostrově úrodná půda pro určitý typ antiamerikanismu. V nejlidovější verzi znamenal přesvědčení, že španělského nesmlouvavého, ale přece jen velkorysého „señora“ nahradil obhroublý „yanki“. Vůči Rusům se pak i v době vřelého přátelství udržovalo jejich vnímání jako prostě „cizích“, kteří kubánské problémy nikdy nepochopí. Totéž platilo i v méně lidové rovině pro vnitřní i zahraniční politiku. Ze tří impérií, která jsme zažili – španělského, severoamerického a sovětského – není, koho si vybrat. V době, kdy Fidel Castro udržoval vizi o vlastní a neopakovatelné identitě kubánské revoluce a o samostatném kubánském vývoji, mohl se spolehnout na ohromný tvůrčí potenciál a skutečný lidový entuziasmus schopný snášet veškeré potíže a ústrky v zájmu naplnění velkolepého snu o obnovené národní důstojnosti. Jakmile z Kuby učinil kopii sovětského originálu, o tento entuziasmus do značné míry přišel. Říkalo se, že důstojnost země vyhandloval za ruskou naftu a výhodné ceny cukru. A ztratil i téměř všechny sympatizující západoevropské intelektuály, jejichž podporu vystřídal posměšky.

Na ostrově samém nespokojenost rostla také a měnila zároveň podobu. Ještě v 60. letech tu a tam přetrvávalo přesvědčení, že Spojené státy zasáhnou když ne teď, tedy později, aby v duchu někdejšího Plattova dodatku obnovily klid a pořádek. A do té doby se vyplatí počkat v pohodlném exilu, nejlépe v Miami, kde má značná část Kubánců stoletou tradici pobytu i příznivé rodinné zázemí, jež do začátku pomůže. Antifidelovská a antikomunistická rétorika vlády USA nenechávala nikoho na pochybách, že k zásahu jednou dojde.

Postupně se skladba exulantů – a těch, kteří se o útěk z ostrova neúspěšně pokoušeli – měnila. V prvních dnech po Fidelově triumfu mezi nimi převládali spolupracovníci svrženého Batistova režimu, kteří se obávali odplaty. Obávali se oprávněně, protože odplata byla nesmyslně krutá. Kdo dostal doživotí nebo dvacet let, mohl hovořit o štěstí, že vůbec zůstal naživu. Mezi ty, kdo podepisovali rozsudky smrti narychlo a bez zájmu, ne-li horlivě, patřili Raúl Castro a Che Guevara. Castrovo Hnutí přišlo rázem o značnou část sympatií americké veřejnosti.

Závažnější vlnu exulantů ostrov zažil v letech 1960-1962, kdy jej hromadně začali opouštět nejen bohatí lidé, na něž dolehly reformy, ale intelligence, příslušníci svobodných povolání, prakticky většina kvalifikovaných lidí, techniků, mistrů z továren i cukrovarů. Pro Kubu to znamenalo odliv mozků a zkušeného personálu, ale ti všichni, stejně jako účastníci masového a povoleného exodu z Camarioky v roce 1965, měli příznivé vyhlídky, že se v USA slušně uplatní. Postupem času, když kvalifikované síly vyschly, přišla řada na sociálně méně přizpůsobivé a vykořeněné a skladba exulantů začala nabývat rysů, které jim vždy šmahem přisuzoval Fidel Castro: osoby vyhýbající se práci, lumpen, kriminální živly. Se značnou dávkou zlomyslnosti tomu napomáhal sám Fidel, když například při dalším povoleném a hromadném exodu z Marielu v roce 1980 pootevřel brány věznic a blázinců. Jen pootevřel, politických vězňů se tato velkodušnost netýkala, ale samo o sobě to stačilo. Nespátřujme v tom jen zlomyslnost, ale součást chladného vyděračského kalkulu. Chtějí žít u vás, dobře, my pustíme každého, kdo po tom touží, a pak už to nebude problém náš, ale váš a poradte si, jak umíte. Pokud budete hledat jiné řešení, musíte s Kubou vyjednávat. Což se také stalo, protože americká diplomacie se octla opravdu v prekérní situaci. Na jedné straně se nemohla vzdát ideologických floskulí (typu „americký národ nezapomíná, že sám povstal z přistěhovalců, takže každému nabízíme svou náruč...“) a na druhé straně čelila neúprosné realitě, že mnozí přistěhovalci skutečně ve svém novém útočišti pokračovali v kriminální činnosti, takže záhy naplnili věznice na Floridě a v New Jersey. Kuba se zachovala vstřícně a přislíbila, že tok vystěhovalců přiškrtní, což učinila a nakrátko došlo ke zlepšení vzájemných vztahů.

Emigrace nicméně pokračovala libovolnými prostředky – na improvizovaných plavidlech a vorech z pneumatik přes úžinu, se značnou úmrtností na moři. Co se však podstatně zmírnilo, byla podpora miamských exulantů ozbrojenému odboji na Kubě. Mas Canosa téměř zastavil podporu sabotážních akcí a od 80. let protifidelovskou aktivitu soustředil, a to s mnohem větším úspěchem a účinností, do informací a propagace slovem. Jeho Kubánsko-americká národní nadace, založená v roce 1981, sbírá z různých zdrojů informace o dění v kubánských městech i na vesnici a pravděpodobně má o něm důkladnější přehled než kubánské úřady. Získané údaje se opatří ostrým proticastrovským zaměřením a jsou otištěny nebo odvysílány, protože kromě osvětové činnosti do vlastních řad a vzorových webových stránek nadace provozuje rozhlasovou stanici Radio Martí a televizní stanici TV Martí pro kubánské publikum. Na ostrově se snažili příjem rušit, ale s nevalným úspěchem. Kubánci najednou měli možnost se seznamovat s okolní realitou a dělit se o poznatky se sousedy a přáteli. Na rozhraní 80. a 90. let pak dochází k velice důležitému posunu.

Zrod disentu

Nespokojenci a kritikové nezanechávají emigrace zcela, ojedinělé nápisy na zdech „přč s Fidelem“ zůstávají, ale hlavně ve velkých městech vznikají na bázi přátelských sezení snahy o jakési zárodečné organizace, které místo opouštění ostrova hodlají působit zevnitř, využít to málo prostoru, jež režim ponechává, ke společnému přemýšlení i akci. Onen zbytkový miniaturní prostor, který vláda neuhlídala, se ve druhé polovině 80. let rozšířil díky vládní kampani „za nápravu omylů a negativních tendencí“ z roku 1986, v níž šlo o oficiální režimní, byť vágní odpoutání se od naprostého sovětského diktátu. Z vládní strany šlo opravdu spíše o náznaky než o skutečné reformy, o náhradu některých dovozů, zejména potravin, vlastní produkci pro úsporu tvrdé měny, dále o omezování materiálních pobídek a o návrat k morální stimulaci ve stylu někdejších sloganů Che Guevary. Ale šlo o kampaň obracející se ke všem Kubáncům a kritikové začali uvažovat, že do jisté míry by šlo vládu chytit za slovo. Její slovo.

Jednou z nejstarších a dodnes působících takových skupin, ne snad s masovým ohlasem, ale značně rozšířenou, je Centrum Félix Varely, iniciované od prosince 1990 na základě skupiny přátel. Varela byl profesorem filozofie na Havanské univerzitě v první polovině 19. století, byl jedním z prvních kubánských abolicionistů a hlasatelů nezávislosti na Španělsku, po prozrazení svého „spiknutí“ se také musel odebrat do exilu. Šlo o výraznou postavu v tehdejší kubánské intelektuální životě. „Varela naučil Kubánce myslet“, napsal o něm José Martí koncem 19. století. Mluvčí Centra Félix Varely sami říkají, že vládní kampaň „za

nápravu omylů“, byť se sama omezovala na snahu o elementární přežití ostrovanů, podnítila snahu hledat „alternativu nejen ke kapitalismu, ale k reálnému socialismu“. A připojit se mohl každý, ať už v postavení spolupracovníka nebo člena s tím, že jediným společným řídicím principem jsou hodnoty solidární sociální etiky. Centrum se definovalo jako nevládní autonomní organizace usilující o etiku sociální a ekologické zodpovědnosti a směřující k udržitelnému rozvoji.

Jednou z klíčových zásad, na kterou Centrum Varela kladlo důraz, bylo samofinancování. To znamenalo, že Centrum od vlády nevezme ani peso, všechno nutné pro pořádání konferencí, vydávání literatury a provoz videoték (produkci vlastních videozáznamů o kubánské realitě) ponechá důmyslu svých příslušníků a darům jiných nevládních subjektů doma i v zahraničí. Od začátku proudily dary z Kanady, Belgie a ze Španělska a z různých soukromých organizací ve Spojených státech. Tato silná stránka se ukázala jako právě ta nejproblematictější pro všechny důležité iniciativy Centra, hlavně Projektu Varela založeného na důsledném využití stávající legislativy a možností, jež nabízela platná kubánská ústava. Šlo o sběr podpisů nutných k zahájení zákonodárského procesu o změně některých zákonů nebo ústavních ustanovení. Pod tímto projektem se brzy sešlo 11 000 podpisů (bylo jich zapotřebí 10 000, nyní již počet dosáhl 20 000), ale Fidel Castro reagoval včasným protiúderem, jakýmsi narychlo konaným lidovým referendem o tom, že některé zásady nelze ústavní reformou pozměnit, například že výše nad ústavou stojí principy socialismu, jenž je nedotknutelný.

Proti Centru jako celku kubánská vláda nezasahovala, i když se říkalo, že je hnutí dokonale infiltrováno, včetně některých čelných míst v organizaci, a i když někteří ze známějších disidentů byli vystaveni nejrůznějším formám perzekuce. Zvláště nepopíratelný vůdce, zároveň katolický aktivista Oswaldo Payá Sardiñas, disident a opozičník od útlého dětství. Také prožil různé kratší pobyty ve vězení, ale hlavně nikde nesehnal práci, režim jej zbavil i zaměstnání truhlářského pomocníka a po večerech nesměl vystudovat učitelskou přípravku, protože „by vyučoval hodnoty, které sám nesdílí“, čili vedl běžný život disidenta. Známí z Miami plánovali, jak ho ze země vyvézt, ale Payá důrazně odmítl se vystěhovat a žít jinde. V roce 1992 hodlal kandidovat na poslance za Hnutí křesťanského osvobození, v zemi neuznané strany, která na rozdíl od nevládního Centra nepopírá svou politickou povahu, stejně jako strana liberální nebo křesťansko-demokratická, které vyvíjejí aktivitu pouze ve svých exilových strukturách a na rozdíl od čerstvě založené (1996) strany sociálnědemokratické, která kombinuje akce na ostrově i v zahraničí a vzhledem k perzekuci prochází již delší dobu „reorganizací“, což jí umožňuje uchovávat své struktury v určité

konspiraci. Několik dnů před oficiálním shromážděním, které mělo vybírat kandidáty, policie uvěznila Oswalda Payá doma a občas s eskortou vozila po celé čtvrti, aby příznivce zastrašila. Samo shromáždění probíhalo za zavřenými dveřmi, kam disidenti neměli přístup. Žádná kubánská „totalitní“ specifika, běžné volby po latinskoamericku.

Od konce 90. let roste mezinárodní uznání Centra Varela – a dalších disidentských organizací na ostrově - jakožto centra povzbuzujícího změny, které na Kubě povedou k demokracii. Disidentské organizace toto uznání vítají a přijímají různé ceny a diplomy. Uvítaly také rozhodnutí západoevropských vlád a ambasády Spojených států (s upřesněním: diplomatické styky mezi Kubou a USA nadále neexistují, americká ambasáda se jmenuje Zájmová sekce v Havaně a v čele nemá velvyslance, nýbrž ředitele, přesto svým diplomatickým složením převyšuje jiná velvyslanectví) zvat na své ambasády představitele různých disidentských organizací k výměně informací i navázání mezinárodních kontaktů. Jenže brzy se začalo říkat, že Payá a někteří další funkcionáři Centra jsou u tohoto velvyslance-ředitele až příliš často a že přijímají i materiální podporu (třeba distribuci rozhlasových přijímačů Kubáncům, aby mohli poslouchat Radio Martí), zkrátka že do projektů Centra je příliš zapojena americká diplomacie, takže uznání nepřišlo zcela zadarmo. Ale Američané jsou jednoznační: pokud si někdo z vnitřního disentu zaslouží podporu, jsou to lidé od Varely, ti budou mít v budoucnu co mluvit do počínání prozatímní přechodné vlády k demokracii a ti také budou mít slovo při vrácení konfiskovaného majetku občanům USA a při rozprodeji dalšího majetku. Česká diplomacie, patrně nejtvrději protifidelovská v Evropě, tento přístup přijala. Spolupráci s námi si zaslouží ti disidenti, které uznává jako dnešní či budoucí partnery diplomacie Spojených států. Někteří čeští podnikatelé tento postoj konkretizovali – na Kubu jezdí si popovídat s lidmi od Varely jakožto bojovníky za lidská práva a zároveň se poohlížejí po vhodných pozemcích a investičních možnostech, které budou k dispozici, jakmile Fidel padne. A to je právě citlivý bod. Kubánská veřejnost není v žádném případě tak „ztotalizována“, jak ji líčí západní pozorovatelé, ale úzké styky se zemí, která proti Kubě uplatňuje hospodářské embargo, jsou na ostrově stále citlivou záležitostí a přiznáním „poručnického“ postavení Spojených států vůči Kubě. V každém případě tato spolupráce zůstává diskusním bodem mezi disidentskými organizacemi, občas předmětem rozmíšek mezi nimi. Vůdce jedné z nejstarších disidentských skupin Kubánská změna Eloy Gutiérrez Menoyo, sám založením dobrodruh, který kdysi bojoval proti Castrovi se zbraní v ruce, varoval před stýkáním s lidmi z Centra Varela jakožto organizací „prosáklou imperialismem“.

Ostatní disidentské skupiny se spolupráci v určitých aktivitách s Varelou nebrání – zvláště v iniciativách jasně směřujících k podpoře lidských práv a rozvoji občanské společnosti.

(Podrobněji o disidentských skupinách viz Eva Malířová, Listy č. 3, 2005). Z nich si zaslouží jmenovat zvláště manifest Všichni společně (na jeho redakci se podílel i Oswaldo Payá) a analytický materiál Vlast patří všem. Pod tímto názvem je míněna hlavně skupina intelektuálštějších disidentů, která v popředí práce nevidí tolik osvětovou činnost jako kritiku vládních koncepcí a vymýšlení alternativních politik.

„O osvětou se nám ve své nepochopitelné zášti vůči kubánskému lidu postará sám Fidel Castro“, protože jeho vláda jen slibuje, ale nedělá vůbec nic, říká nejznámější představitel a patrně v posledních letech nejvíce vězněný disident Vladimiro Roca Antúnez. U něho je pikantní, že je synem dlouholetého čelného představitele „starých komunistů“ a pak dlouholetého člena každého Fidelova politbyra Blase Roky (i své křestní jméno má Vladimiro po Leninovi). Sám vystudoval na vojenského pilota, ale brzy pro kázeňské potíže (nekonformní názory a jazyk) odešel do civilního bankovního sektoru, než byl vypuzen i odtud. Tou osvětou je nepochopitelné vládní nicnedělání proti krizi. Vláda například slíbila, že ustanou výpadky elektřiny a každý večer pozoruji, říká Vladimiro, jak zhasínají okna. Stejnou měrou roste počet našich přívrženců. Pro běžné Kubánce se situace v roce 2005 stále zhoršuje a není podstatné, co se stane s Fidelem, důležitá je alternativní politika. Jeho spolupracovníky představuje zejména inženýr Félix Bonne Carcasse, právník René Gómez Manzano a ekonomka Marta Beatriz Roqueová. Všichni znají kubánské věznice zevnitř.

Nástupnické krize

S vypracováním alternativní politiky mají všichni – disidenti i vládní exponenti – potíže, protože zoufalá hospodářská situace ponechává jen minimální prostor pro experimentování. Podstatné je však tady nikoli popírat, nýbrž vykázat do patřičných mezi teorií o biologickém determinismu, tedy že je třeba čekat na Castrův fyzický konec, bez něhož by všechny dobře míněné snahy o přechod k demokracii mohly vyústit v krvavé testování kapacity režimu i opozice, které samozřejmě nevyloučí ani případné Castrovo úmrtí.

Biologický determinismus v této podobě mají rádi politici druhé kategorie a splašení aktivisté. Politolog je zato obeznámen s pojmem nástupnická krize, bohatým na historické příklady. To je Achillova pata všech osobnostních režimů, tedy nejen, i když především diktatur, všech personalistických režimů, v nichž hraje delší dobu vysoce vyčnívající úlohu jediná osobnost. Takové režimy se vyznačují dlouhověkostí, větší trvanlivostí než stranické nebo vojenské diktatury, ale k momentu pravdy dochází, když z jakýchkoli příčin tato čelná osobnost odchází ze scény a otázku nástupnictví si sama nekladla, nebo její řešení naopak důkladně plánovala, ale povaha politické krize, která střídání doprovází, vede k jinému vyústění.

Kolem těchto režimů se vytvořila košatá nomenklatura podle jejich vzniku a vývoje nebo pouze podle váhových kategorií příslušných titulářů moci, které vyznačují různé předěly na kontinuu sílicího vlivu nějakého individua od všemocnosti pečlivě ohraničené vymezeným časovým mandátem, v němž si osobnost počíná libovolně a nekontrolovatelně, ale jakmile čas končí, končí i ona (nejběžnější příklady: stranicko-osobnostní režimy Indického národního kongresu nebo mexické PRI). Další předěly pak vyznačují momenty, kdy se tomuto jedinci podaří zrušit zákony zakazující znovuzvolení a může si dovolit plánovat své panství doživotně, přes důležitý mezník, kdy jedinec začne považovat celý stát a lidi v něm žijící za předmět svého osobního vlastnictví, kde jediným myslícím a jednajícím subjektem může být jen on (různé africké režimy, Pinochet v Chile) až ke konečnému mezníku, kdy všemocný jedinec začne uvažovat o potvrzení své kontinuity a režimního odkazu i do vzdálené budoucnosti.

Možní nástupci bývají také možnými opozičníky, takže se prostě vyvraždí (Stalin, Saddám Husajn) nebo jinak z možného nástupnictví vyloučí. Kritériem spolehlivého střežení odkazu nakonec zůstává příslušnost k biologické rodině, pouto pokrevní. Nejčastěji se pak takoví diktátoři snaží postavit své dědictví na dynastický základ a založit skutečný režim sultánský a ono se to většinou nepovede (Ceașescu, Somoza, Trujillo, Duvalier). Je časté, že i obratní diktátoři mívají zpravidla tupé potomky nebo příbuzenstvo, ale sama povaha nástupnické krize plány hatí. Vlastně jediným doposud zdařilým příkladem dynastické návaznosti dnes může sloužit odkaz „váženého a milovaného vůdce soudruha“ Kim Ir Sena, kde se netaentované dítě Kim Čong Il dosud drží u moci se strukturami petrifikovanými za jeho otce. Tady bychom ale museli brát v úvahu i korejské kulturní dědictví.

Ve středoevropských a východoevropských osobnostních režimech – v tamních komunismech - vzniká nástupnická krize na poněkud odlišném základě. Kritériem střežení odkazu je dlouholetá osobní věrná služba, to znamená, že základnou pro hledání nástupníka je osobní kamarila, založená na pokrevním příbuzenství nikoli biologické, nýbrž mafiánské povahy. Diktátoři odmítají kohokoli nového a sami odejít nechtějí. Tady jsme biologickému determinismu nejbližší, protože vládnoucí skupinky mají gerontokratickou povahu. Takové skupinky i společně vymírají a jejich odkaz najednou nikdo střežit nechce, protože bývá jedno století vyčpělý. Normální lidé žijí zcela v jiném světě, bez ohledu na totalitní sevřenost, kterou se vládní osobnost snaží potvrdit a zvěčnit. Důsledky jsou ohromné: pak již nejde o jedince a jeho pokračování, nýbrž o udržení stávající říše, politického celku, než se rozpadne do různých lokálně zakotvených systémů panství. Občas nabízí dočasné řešení návrat k nějaké degenerované stranické nebo vojenské diktatuře.

Castrův osobnostní režim a jeho diktatura vykazuje mnohá specifika hlavně ve svém vzniku, o vlastní váhové kategorii Fidelově se nevede spor. Vždy patřila k těm nejtěžším. Například afričtí diktátoři byli pány nad životem a smrtí svých obyvatel – poddaných (což si Fidel nenárokoval), ale třeba v zasahování do ekonomiky byli vykázáni do sféry osobního obohacování, nikdy nekontrolovali ta nejzávažnější ekonomická a politická rozhodnutí, tady řešení záviselo na tlaku vnějšího okolí, různých monopolistických sítí atd. Fidel a pouze on byl vždy pánem nad Kubou v plném slova smyslu, pouze on přinášel rozhodnutí a vnější nátlak spíše jeho jedinečné postavení upevňoval. Ale byl také vždy osamělý lidsky (bez ohledu na věrné spolubojovníky ze Sierry) i strukturně. Existovala ústava a zákony, fungovalo soudnictví, ale o jejich nezávislosti se neodvážil hovořit ani nejzarytější obdivovatel režimu. Vždy byly strukturám nadřazeny principy kubánské revoluce a touto revolucí byl a její principy formuloval Fidel Castro a pouze on. Osamělost si vynahrazoval přes hlavu formálních struktur pravidelným přímým kontaktem s obyvatelstvem – nejdůležitější opatření se přijímala aklamací na masových lidových shromážděních, kde účastníci i svými hlasitými projevy vyjadřovali souhlas s podněty, které vnesl Fidel. Toto spojení s masami mu zabezpečilo důstojné místo po boku nejvlivnějších populistických prezidentů a vůdců, ale stejně jako v jejich případě nešlo protahovat do nekonečna. Postavit revoluci na institucionální základ a opatřit ji nějakou ideologií patřilo k prioritám, protože dlouho byla ideologií sama kubánská revoluce a tou byl Fidel Castro.

Řešení: naděje a obavy

Samo přijetí marxismu-leninismu jako oficiálního hlasu definujícího revoluci a budování Komunistické strany Kuby jako materiálního substrátu bylo pokusem o zaplnění tohoto prázdného místa a doplňkem, respektive případnou náhražkou slova Fidelova. Ale nechyběly ani jiné aspekty hledání nástupnictví, včetně proklamace pseudodynastického základu. Od roku 1960 hovořil Fidel o tom, že kdyby se mu něco přihodilo, jeho nástupcem je bratr Raúl (také ho ke státnickému postavení připravoval a vychovával, zval do nejužšího okruhu, kde se o možných variantách diskutovalo), což vzaly vážně snad jen emigrantské organizace v zahraničí; pro drtivou většinu Kubánců jde o nepředstavitelný nesmysl, váhový rozdíl mezi Fidelem a bratrem Raúlem je propastný. Co bylo dovoleno pouze Fidelovi, by nikdy nebylo tolerováno jeho bratrovi. Vypadalo to, že nástupnická krize nebude mít řešení.

O případném konci Castrovy éry, respektive o „poslední hodině“ diktátorského vládnutí se v zahraničí i na samém ostrově živě diskutuje asi dvě desetiletí. Naděje budí každý jeho výpadek, ale celou tuto dlouhou dobu, i když třeba upadne na mikrofon, považuje za nutné

vzápětí všem předvést dobrou zdravotní kondici, ujistit, že je stále přítomen. Ale je to jiná přítomnost než dříve. To býval každý večer v televizi, každý den v novinách, nejméně jednou měsíčně hovořil na Plaza de la Revolución nebo na jiném náměstí v zemi, jeho návštěvy továren a státních statků byly pro něho neúnavné a vyčerpávající pouze pro hostitele, zahajoval odpálením baseballové zápasy, otevíral turnaje. Nic takového dnes. O jeho přítomnosti se Kubánci přesvědčují velmi sporadicky. Je něčím jako čestným prezidentem, duchem v pozadí.

Sestava jeho politbyr bývala neměnná: on, Raúl a věrní vousatí spolubojovníci ze Sierry plus dva „staří“ komunisté Blas Roca a Carlos Rafael Rodríguez, do svého odstavení všude figuroval i Aníbal Escalante. Dnes zůstávají Fidel a Raúl a konec, žádní vousatí veteráni.

Většinou, ve stranických strukturách i ve vládě a na ministerstvech jde i ve funkcích náměstků ministrů a v celém aparátu o mladé (málokomu je přes čtyřicet, blížících se padesátníků je velmi poskrovnu) odborníky s univerzitním či technickým vzděláním, pro něž je Sierra Maestra připomínkou zašlé doby i s problémy, které pro zemi dlouho znamenala.

Tím je částečně nannačeno možné řešení nástupnictví. Vystřídání Fidela Castra ale není zdaleka totéž co výměna politika provincionálního formátu a o nějaké podobě politické krize je zapotřebí uvažovat. Otázkou je, kdo bude mít při řešení klíčové slovo. Předseda kubánského parlamentu a člen politického byra Ricardo Alarcón, v kubánském vedení vyjednač pro krizové situace v zahraničí a muž pro dialog s intelektuály, v červnu 2005 pro list Miami Herald prohlásil, že na Kubě je vystřídání připraveno, že se však země obává ozbrojeného vpádu Spojených států, o čemž ji přesvědčují i výroky G. W. Bushe. Nelze toto prohlášení číst jinak než jako poselství adresované kubánské mocenské elitě i všem Kubáncům a zároveň Spojeným státům. Pokud USA potvrdí, že invaze není v agendě stávající administrativy, Kubánci i všichni zahraniční pozorovatelé by měli vzít na vědomí, že k vystřídání může dojít spořádaně a rychle a že bude možné tuto éru považovat za uzavřenou. Nebud' me ale přehnaně optimističtí, protože ve hře jsou i jiné a zcela protikladné projekty nevylučující násilný průběh. Spokojme se prozatím alespoň s tím, že na Kubě je zdánlivě zkamenělá historie znovu v pohybu.